
1

FRA PRIVILEGIER TIL RETTIGHEDER – OG TILBAGE IGEN¹

Af Peter Fransen og Peter Scharff Smith

INDLEDNING

Der hersker bred enighed om, at der i de skandinaviske lande fandt en humanisering sted i landenes måde at håndtere fængselsfanger i perioden efter 2. verdenskrig. Tiden fra 1945 og frem til midten af 1980'erne var præget af en lang række reformer herunder fremvæksten af de åbne fængsler og en gradvis større vægt på fængselsrettigheder kontra tildelingen af privilegier. Der foreligger dog ikke mange empiriske historiske studier, der belyser spørgsmålet og herunder i hvilken grad og på hvilken måde den skandinaviske udvikling var del af en international reformbølge på fængselsområdet.² Det er baggrunden for, at der i 2023 blev etableret et tværfagligt, tværinstitutionelt og inter-skandinavisk forskningsprojekt med titlen *Shaping Nordic Punishment – mapping and understanding the development of Nordic penal practice*.³

Internationalt, såvel som i Skandinavien, udgjorde særligt 1960-70'erne en intensiv reformperiode, hvor indsattes rettigheder kom i fokus samtidig med, at rehabiliteringstanken, forestillingen om at man kunne anvende fængslerne til at behandle, opdrage og forbedre de indsatte, var på tilbagetog. Tanken om at indsatte havde ukrænkelige rettigheder var noget nyt. I USA havde man siden en dom fra 1871 i realiteten opfattet fængslede som "statens slaver", men i 1974 erklærede USA's højesteret, at grundloven også beskyttede de frihedsberøvede.⁴ Ikke desto mindre medførte den dalende tro på fængslet som en rehabiliterende institution, at der opstod et retspolitisk tomrum, der i mange lande skulle vise sig at blive fyldt af mere og ikke mindre straf. Ikke mindst i USA begyndte en bevægelse i retning af en ubarmhjertig retspolitik, hvor man satsede på mere og strengere frihedsstraf. I den retssociologiske og kriminologiske forskning har man beskrevet denne tendens som en ny "kontrol-kultur", der bygger på en neoliberal og populistisk tilgang til spørgsmål om kriminalitet og straf.

I de seneste årtier har de nordiske lande ofte tjent som et modeksempel til denne søgen mod mere straf og hårdere fængselsregimer. De nordiske lande har været set som jurisdiktioner, der angiveligt har ført en mildere og mere ensartet straffepolitik selv i en omvæltningstid. De nordiske lande bliver typisk hyldet for deres humane og rehabiliterende praksis, og ofte fortælles historien om, at vi har de bedste fængsler i verden. I en version er argumentet, at de nordiske lande har lave fængselsprocenter og humane fængselsforhold, og at disse kan forklares ved at se på de nordiske velfærdsstater og deres lighedskulturer.

Men på trods af de mange forsøg på at forklare nordisk straffepraksis som værende funderet i den nordiske velfærdsstatsmodel og dens mere eller mindre universalistiske værdier, har der været en manglende interesse for rent faktisk at undersøge dette empirisk ved at se på, hvordan og hvorfor nordisk fængselspraksis udviklede sig, som den gjorde.⁵ Denne artikel er en del af arbejdet med at forstå denne udvikling, ved at dykke ned i historien og dens kilder. Fokus vil være udviklingen af og eksempler på, hvorledes tankesættet om, at fanger under givne omstændigheder kunne tildeles privilegier, gradvist blev fortrængt af tankegange om, at fanger som udgangspunkt har rettigheder. Således kan man sammenfatte udviklingen i Danmark frem til 1980'erne, som et eksempel på, at en rettighedstanke vinder indpas og kommer til at spille en central rolle i dansk kriminalforsorg. Afslutningsvis ser vi kort på, at pendulet nu synes at svinge tilbage i retning af privilegietankegangen i modsætning til rettighedsbegrebet.

FRA FRIMÆRKESAMLINGER, RINGE, HALSKÆDER OG FOTOS TIL RYGMÆRKER⁶

I det følgende vil vi give eksempler på, hvorledes man i Danmark i 1950'erne og 1960'erne gradvist tildelte fangerne flere privilegier, og vi vil fremdrage nogle af de udfordringer, der opstod når privilegierne og senere rettighederne skulle udmøntes i praksis. Tiltag som blev udfordret af virkeligheden i fængslerne.

Nok betød de mere menneskelige takter i styringen af det danske fængselsvæsen i tiden efter 1945 mere værdige forhold for fangerne, men selve rettighedsbegrebet vandt først for alvor indpas fra midten af 1960'erne. Forudsætningen for denne udvikling skal søges i paradigmet om, at de negative virkninger af straffuldbyrdelse skulle begrænses mest muligt.⁷ Straffen skulle alene bestå i frihedsberøvelse og de hermed forbundne sociale konsekvenser. Ophold i fængslet var straffen i sig selv, og selve livet i fængslerne skulle tilpasses det omgivne samfund mest muligt, således at fangerne stod bedst muligt rustet ved løsladelsen. Eller sagt på en anden måde, det vi i dag kalder "normaliseringsprincippet" blomstrede stille og roligt op efter 1945 og dannede den tankemæssige baggrund for oprettelsen af de åbne fængsler og de generelt lempeligere afsoningsforhold. Helt lavpraktisk blev det interessant nok landssvigerne, der kom til at bane vejen for denne udvikling. Så længe fangerne tilsyneladende adskilte sig markant fra befolkningen generelt, var det nemmere at opretholde et regime, som også indbefattede, at straffen skulle være hård og indeholde flere elementer end frihedsberøvelse. Med det store antal "nye" fanger, der over-

Indgangspartiet til Statsfængslet i Nyborg i 1963. Der herskede i fængslerne usikkerhed om, hvad fangerne måtte medbringe af egne effekter, samt hvilke effekter fangen måtte modtage, når han var installeret. Meget beroede på den enkelte inspektørs skøn.

/ Odense Stadsarkiv. Fyens Stiftstidendes pressefotografer

svømmede fængslerne efter retsopgøret, blev der rokket ved dette billede. Og måske var de øvrige fanger heller ikke så forskellige fra resten af befolkningen, når det kom til stykket!

Frimærker

Som en på overfladen måske ligegyldig sag, opstod der i efterkrigsårene en diskussion om fangernes mulighed for at samle på frimærker. Baggrunden herfor var, at der blandt flere af de fanger, som var idømt de hårdeste straffe efter straffelovstillægget fra 1945 (landssvigere) samt dømte højtstående ledende tyskere fra besættelsesmagten, var flere, der havde en lidenskab for frimærker. Som udgangspunkt bifaldt de fleste fængselsinspektører, at disse kultiverede personer plejede deres interesse for frimærker – et privilegium, som ikke var givet til almindelige fanger. Ikke desto mindre opstod der blandt flere af inspektørerne et ønske om at få afklaret, hvad der kunne tillades og under hvilke forhold og for hvem. Det bevirkede, at direktoratet for fængselsvæsenet iværksatte en større granskning, som trods flere delafgørelser reelt først fandt sin principielle afslutning i 1970!

Da man i 1951 overførte nogle af de få landssvigere, der stadig afsonede fra Horsens til Vridsløselille, reagerede inspektør Kaj Borgsmidt-Hansen. Baggrunden var, at flere af fangerne medbragte samlinger, hvis værdi blev anslået til at ligge mellem 2-3.000 kr. [svarende til 40 – 50.000 kr. i 2024], hvilket skabte bekymring hos Borgsmidt-Hansen. Frimærkerne kunne måske anvendes til at bestikke personalet ved at købe sig særlige begunstigelser. Fangerne ønskede ligeledes at oprette en frimærkeklub, hvor de indbyrdes kunne bytte frimærker, og de anmodede også om tilladelse til at supplere samlingerne ved køb af frimærker og ved at korrespondere med frimærkeforbindelser uden for fængslet. I begyndelsen af 1952 kunne direktoratet meddele, at fangerne kunne dyrke deres frimærker som hobby således, at de efter inspektørernes skøn kunne få udleveret medbragte og tilsendte samlinger, at de kunne købe frimærker af deres opsparingskonto i fængslet, samt at de måtte korrespondere med udenforstående angående frimærkekøb og bytte, under forudsætning af at det skete under kontrol.

Stephan Hurwitz (1901-81) her fotograferet sammen med konen til møde på Ryslinge Folkehøjskole i 1946. Hurwitz, der var blevet dr.jur. i 1933 og professor ved Københavns universitet i 1935, måtte på grund af sin jødiske afstamning flygte til Sverige i 1943. Efter 2. verdenskrig spillede han en afgørende rolle i lovgivningsarbejdet i forbindelse med retsopgøret. I 1955 blev han landets første ombudsmand en post han bestred frem til 1971.
/ Odense Stadsarkiv. Fyens Stiftstidendes pressefotografier

Retningslinjerne, som direktoratet udstak, havde den for direktoratet så klassiske form af, ”at direktoratet intet havde at erindre imod” at fængselsinspektørerne traf afgørelserne for deres respektive fængsler angående udlevering m.m. På den baggrund var det ikke overraskende, at der fra fængsel til fængsel udviklede sig en forskellig praksis på området. Men i forhold til andre spørgsmål om særlige privilegier til fanger var det en bemærkelsesværdig liberal ordning.

I slutningen af 1960’erne dukkede der flere klager op fra fanger, som alligevel ikke havde fået lov til at praktisere deres interesse for at samle på frimærker. Det foranledigede i januar 1968 den relativt nytiltrådte direktør for fængselsvæsenet, Lars Nordskov Nielsen, til at udsende en skrivelse til landets fængsler, hvor han udbad sig en redegørelse for, hvorfor anstaltens ledelse havde nægtet indsatte at få udleveret medbragte eller tilsendte frimærker. Som forventet var billedet særdeles broget. Høringen viste groft sagt at der på de åbne fængsler generelt var tilfredshed med de gældende regler, hvilket hang sammen med, at interessen for frimærker ikke var ret stor blandt de yngre indsatte, og formentlig også fordi man i de åbne fængsler bedre kunne tilbyde andre fritidsbeskæftigelser.

I de lukkede fængsler havde man oplevet problemer, da frimærker kunne rumme en speciel fare derved, at de kunne repræsentere betydelige værdier, som var særdeles let omsættelige, samt at en effektiv kontrol krævede kendskab til filateli. I Vridsløse havde man totalt forbudt frimærker som hobbyaktivitet på nær for enkelte langtidsfanger. Reelt afstedkom høringen ikke nye retningslinjer, derimod styrkede det Nordskov Nielsen i den erkendelse, at vejen frem ikke var idelige trakasserier om enkeltspørgsmål – han argumenterede for, at problemstillingen skulle vendes på hovedet. Der skulle udarbejdes generelle retningslinjer om, hvad en fange havde af rettigheder. For at underbygge, hvorfor det måtte være det fremsynede svar i slutningen af 1960’erne, vil vi fremdrage flere eksempler fra fængslernes dagligdag.

Ringe, halskæder og fotos

Fængselsstraf betyder adskillelse fra dem, der er ens nærmeste. En gift fange havde ret til at bære sin vielsesring – i reglementet for indsatte i statsfængsel fra 1962 fremgik det, at den indsatte havde adgang til at være i besiddelse af vielses- eller forlovelsesring, fyrtøj og pibe, kalender, ur, fyldepen, pencil samt enkelte fotografier af nærmeste pårørende og enkelte medbragte toiletgenstande.⁸ I 1966 klagede en fange over, at han var blevet nægtet tilladelse til at bære en medbragt ring, som ikke ved sit udseende fremtrådte som en vielses- eller forlovelsesring. De fleste inspektører ved fængslerne tillod kun glatte ringe eller ringe med indgraveret navn eller dato – andre ringe skulle afleveres.

Som argumenter imod at udlevere ringe, blev anført at:

1. Udlevering kunne friste til handle og bytte mellem de indsatte med evt. udnyttelse af svagere fanger
2. Ringe kunne omsættes og dermed give et økonomisk tilskud til undvigelse
3. Udlevering kunne stride imod lighedsprincipper, idet ringe kunne virke som et statussymbol mellem de indsatte
4. Udlevering kunne friste medfanger til tyveri
5. Udlevering kunne give anledning til bestikkelse af personalet
6. Ringe kunne give anledning til ulykkestilfælde under arbejde i værkstederne m.v.

Fangen fra Vridsløse havde nu klaget til ombudsmanden, og han havde henstillet til at overveje en lempeligere praksis. Det førte til, at justitsministeriet i 1966 fastslog, at enhver ring uanset udseende kunne udleveres – på fangens egen risiko. Dog måtte der normalt kun udleveres en ring og ikke særligt kostbare ringe.

Så langt så godt – og så alligevel ikke. I det åbne fængsel på Kragsskovhede var der imidlertid opstået et nyt problem, da en fange ønskede at bære en halskæde. Her havde man, som ved de øvrige fængsler, nægtet fangerne at gå med halskæde, men nu var der en fange, der argumenterede med, at halskæden, som han havde fået af sin kæreste, for ham svarede til en forlovelsesring. Inspektør J. Heilbo skrev til direktoratet og anførte, at det var umuligt at vurdere sådanne individuelle betragtninger. Han anførte, at den gældende praksis kun havde ordensmæssig værdi, men brud på praksis havde hidtil kun fundet sted, når halskæder blev anset som religiøs rekvisit. Heilbo lod tydeligt skinne igennem, at denne praksis, uanset at den formelt var i orden, ikke længere var i takt med tiden, da ”halskæder så vidt jeg ved, er ved at få et mere personligt præg, navnlig blandt unge mennesker.” Hippiekulturen var med andre ord også til at få øje på blandt dele af fangeklientellet. På et fællesmøde blandt inspektørerne og Nordskov Nielsen nåede man frem til, at halskæder bortset fra særlig kostbare kunne udleveres.

Til de personlige ejendele hører også et foto af familien – men her kunne der også opstå tvivlsspørgsmål. I ungdomsfængslet i Nyborg havde man således nægtet en fange at have billeder fra hans bryllup, hvis han selv var med på billedet – en praksis som ligeledes blev fulgt ved Københavns Fængsler. Denne praksis blev dog underkendt ved et fællesmøde mellem fængselsinspektørerne i 1966. Mere hovedbrud voldte en fanges ønske om at have billede af sin kone helt – eller i

Lars Nordkov Nielsen (1924-2000) startede sin karriere i Justitsministeriet og blev i 1967 direktør for fængselsvæsenet. Han kom med sine visionære og progressive tanker om bl.a. fangers rettigheder til at præge en hel generation af fængselsfolk. Han efterfulgte Stephan Hurwitz som ombudsmand i 1971, og han fastholdt livet igennem en stærk interesse for forholdene i de danske fængsler.

/ Thomas Sjørup fot., Ritzau Scanpix

væsentlig grad – afklædt, som det blev beskrevet. Inspektørerne var betænkelige – en formynderisk bekymring på vegne af den fotograferede. Var hun nu også klar over, hvad et sådant billede kunne blive anvendt til i et fængselsmiljø? Dertil kom at et sådant billede kunne blive genstand for salg. Direktoratet var derimod af den opfattelse, at sådanne fotos kunne udleveres, men hvis der var betydelig risiko for misbrug (altså salg), skulle udleveringen nægtes. Massefremstilling af billeder og salg af billeder af en afklædt kvinde var ikke tilladt. Problemstillingen angående adgang til pornografisk materiale bankede også på og kom til at volde fængselsvæsenet store kvaler, men den problemstilling fortjener en artikel for sig selv, som kan supplere, hvad der allerede foreligger.⁹

Hvad angik opbevaring, registrering og udlevering af effekter så kom gennembruddet i 1970 efter et grundigt forarbejde i fængselsvæsenet.¹⁰ Nu skulle der være slut med den urskov af mere eller mindre klare ad hoc bestemmelser om stort og småt. I justitsministeriets cirkulære af 15. oktober

til lederne af fængselsvæsenets anstalter, bortset fra Københavns fængsler og arresthusene blev det forsøgt at leve op til intentionerne om at give fangerne de videst mulige rammer for at medbringe og få udleveret effekter. Der blev opstillet seks punkter, der skulle guide fængslerne og gerne sikre en mere ensartet behandling af fangerne på tværs af institutionerne.

De effekter, der som udgangspunkt kunne medbringes og udleveres, var

1. Ting til personlig brug
2. Ting til fritidsbrug
3. Mindre inventargenstande og lignende til brug i egen stue
4. Beklædningsgenstande
5. Personlige papirer
6. Nydelsesmidler

I den vejledende tekst blev der linet en lang række af eksempler op på genstande, der tidligere skulle behandles individuelt og som privilegier. Nu

Det imponerende indgangsparti til Vridsløselille Fængsel. Det var her, Cuno Gjerstrup (1909-1980) var ansat om fængselsinspektør fra 1962-77. Forinden havde han en lang karriere inden for fængselsvæsenet. Han hørte til den kreds af ældre inspektører, der havde vanskeligt ved at bifalde den reformbølge, der skyldede ind over fængselsvæsenet under Lars Nordskov Nielsen.

/ Direktoratet for Kriminalforsorgen

skulle det være en ret, som fangerne havde. Dog blev der trukket lidt i bremsen hvad angik radioapparater, båndoptagere og pladespillere. Her var argumentationen den gammelkendte nemlig, at udlevering kunne finde sted under særlige omstændigheder, og kun hvis forholdene i anstalten tillod det. Elektronik kunne både dengang og nu give anledning til bekymringer.

Der var dog også klare modstandere af de mere liberale takter. Om det udkast, som arbejdsgruppen havde barslet med, og som i al væsentlighed udgjorde grundlaget for cirkulæret, udtalte inspektør ved Vridsløselille Cuno Gjerstrup:

Jeg vil ikke undlade til slut efter at have modtaget arbejdsgruppens udkast vedr. udlevering af medbragte og tilsendte effekter m.v. at udtale min forundring over og min store betænkelighed ved den ensidige hensyntagen til ”menneskerettigheder”, ”normalisering”, ”liberalisering” m.v. skubbende alle andre hensyn til side med en henkastet bemærkning om, at de ingen betydning har i forhold til ”slagordene”. At ville lave reformer blot for reformernes skyld, kan efter min mening ikke være rigtigt.¹¹

Cuno Gjerstrup var en afholdt veteran inden for fængselsvæsenet, men havde som flere ældre inspektører vanskeligt ved at følge trit med Nordskov Nielsens meget vidtgående reformer.

De enkelte fængsles inspektører havde dog stadig en stor selvstændighed og kunne sætte deres personlige præg på dagligdagen. Cirkulæret anførte, at anstaltens ledelse kunne fastsætte nærmere regler om benyttelsen af udleverede effekter, og der kunne også gribes ind lokalt, hvis ledelsen skønnede det påkrævet af hensyn til orden og sikkerhed samt for at hindre misbrug. Måske kan man mene, at det udvandede fangernes rettigheder, men cirkulæret var dog banebrydende ved – som udgangspunkt – at operere med, at det, der var lovligt uden for fængslet, også var lovligt inden for ”murene.”

Fangers kreativitet har altid været stor både før og efter 1970, så cirkulæret kunne ikke gardere livet i fængslerne imod bevidste forsøg på at udfordre og/eller decideret misbruge reglerne. Det har igennem årene ført til en lang række ændringer af cirkulæret. Udfordringen med den udbredte brug af narkotika i fængslerne førte hurtigt til indskrænkninger, der skulle dæmme op for indsmugling. Som vi skal se nedenfor, kunne også spørgsmålet om beklædningsgenstande volde fængselsvæsenet problemer i 1980’erne, og i de seneste årtier har den retspolitiske virkelighed bevirket, at kriminalforsorgen har indført en række stramninger på området.

NÅR IDEALERNE UDFORDRES – RYGMÆRKER I FÆNGSLERNE¹²

I 1987 oplyste fangetalsmændene i Statsfængslet i Nyborg, at de indsatte, der var tilknyttet bestemte motorcykelklubber havde forbud mod at bære veste med rygmærker. De var dog utilfredse med, at de heller ikke måtte bruge T-shirts med deres mærke, hvilket var tilladt i Vridsløselille. 1978 blev Hells Angels etableret i Danmark, ved at fire motorcykelklubber sluttede sig sammen, og i 1980 fulgte optagelsen som en såkaldt prospekt-klub til Hells Angels internationale organisation. En organisation, som ønskede at skaffe sig magt og status i samfundet og i den kriminelle verden. Den stigende bandekriminalitet og rivaliseringen med rockergruppen "Bullshit" førte i 1980'erne til et blodigt opgør. Hells Angels fik flere drab på samvittigheden, og flere af dens medlemmer kom til at afsones i Nyborg. Hvad angik rygmærket, så havde det nærmest mytologisk betydning for medlemmerne. Ingen i fængselsledelsen forventede, at et forbud alene kunne stække deres magt, men det kunne sætte grænser for deres direkte magtdemonstration. Kriminalforsorgen havde stadig den principielle holdning, at fangernes situation skulle nærme sig forholdene uden for murerne så meget som muligt, og i det perspektiv var rockerens utilfredshed ganske forståelig. Med den magt, som rockerne gradvist tiltvang sig i fængslet, – det syntes at være rockerne, der sad på narkohandlen i fængslerne – så Nyborg sig foranlediget til at forsøge at stække rockernes magt, bl.a. ved at fratage dem et af deres stærkeste symboler. Efterfølgende reagerede også det fri samfund på rockernes attitude. Historikeren Hans Bonde har formuleret det således, at "en rocker uden rygmærke er som en snegl uden hus. Lille, sårbar og hjemløs".¹³ Så simpelt er det desværre ikke, og i fængslerne blev rockerne et stadigt stigende problem både med og uden rygmærke. Det kom tydeligt frem i konfrontationen mellem rockere og ledelse i Nyborg i 1989-1990.

I 1989 var rockeren Jørgen "Jønke" Nielsen igen blev indsat i Nyborg statsfængsel. I 1980-1981 havde han afsonet en voldsdom, nu blev han indsat efter, at han havde dræbt lederen af Bullshit på klos hold i 1984.¹⁴ Jønke nægtede at efterleve Nyborgs regelsæt angående rygmærker og blev sat i isolation. Isolationen blev langvarig fra juni 1989 til april 1990.

Efter pres fra rockerne eller, som Hells Angels rockerne hævdede det – af solidaritet med Jønke, kom det til massive strejker i fængslet. Jønke lagde sag an imod Statsfængslet i Nyborg og Direktoratet for Kriminalforsorgen for uberegtiget at være blevet nægtet muligheden for at gå i sit sædvanlige tøj samt erstatning for tort og ulempe på grund af isoleringen. Under retssagen forklare-

Hells Angels har sin oprindelse i Californien tilbage til slutningen af 1940'erne. I Danmark blev den første fuldt gyldige gruppe optaget i 1980. Deres karakteristiske rygmærker var uønsket i de danske fængsler. Kriminalforsorgen ønskede at stække den status og aura af magt, der var forbundet med symbolet.

/ Wikimedia Commons

rede fængselsinspektør Taagegaard og fængslets overvagtimester, at forbuddet mod at bære veste m.v. med rygmærker blev indført i Nyborg tilbage i 1979, samt at det i hvert fald var blevet praktiseret fuldt ud over for andre HA-medlemmer i 1987. I et internt notat til sagen understregede direktoratet, at rygmærkeforbuddet jo ikke kun vedrørte Jønke, og at direktoratet havde overladt spørgsmålet om forbud mod veste m.m. til lokal afgørelse. Begrundelsen var, at hvis der skulle sikres lighed på dette punkt, ville det medføre forbud alle steder. Det ville betyde forbud også på de anstalter/afdelinger, hvor der ikke var ordens- og sikkerhedsmæssige grunde hertil (f.eks. afdelinger med begrænset fællesskab, få indsatte med tilknytning til rockerklubber, el.lign.). Ud fra en streng juridisk betragtning var der altså tale om manglende retssikkerhed, men usikkerheden var netop bevidst for at kunne agere smidigt. Med den tidligere ombudsmand Hans Gammeltoft-Hansens ord om, at jo større det skønsmæssige element er, des større er risikoen for rettighedstab, vil sådanne lokale skønsafgørelser altid være oplagte mål for offentlig kritik.¹⁵

Den konkrete sag, som Jønke havde anlagt, fandt sin afgørelse ved Østre Landsrets kendelse den 18. december 1990. Statsfængslet i Nyborg og Direktoratet for Kriminalforsorgen blev frifundet for alle anklagepunkter.¹⁶ Sagen blev dermed et godt eksempel på, at der kan gøres indgreb i langt de fleste af de fængsledes rettigheder når der foreligger en sikkerhedsmæssig risiko. Kun få rettigheder, som retten til ikke at blive tortureret, er absolutte menneskerettigheder, mens flertallet af rettigheder kan begrænses. Det kræver dog, at der foreligger de nødvendige omstændigheder, typisk i form af en sikkerhedsmæssig problemstilling, og det kræver at indgrebet er proportionelt.

VALGRET TIL FANGERNE¹⁷

Fra de materielle forhold i fængslerne og hverdagsagtige spørgsmål om de indsattes personlige ejendele og beklædningsgenstande bevæger vi os nu til en højere sfære og til selve demokratiets kerne – retten til at afgive sin stemme ved valg i kongeriget. Da Nordskov Nielsen tiltrådte i 1967, havde spørgsmålet om valgret til fanger rumlet i årtier. Den fornyede interesse for spørgsmålet om

Statsfængslet i Nyborg en flot vinterdag i 2013. Hegn og mure har flere funktioner i et fængsel. Ikke alene skal det afholde fangerne i de lukkede fængsler fra at flygte, men også forhindre personer udefra i at trænge ind. Den fysiske sikring skal også gøre det vanskeligere at smugle ulovlige genstande og stoffer ind i fængslet.

/ Flemming Wedell foto.

valgret og respekten for det enkelte individ kan anskues som en reaktion imod de totalitære regimer, som fandt sted i Vesten efter 2. verdenskrig. For Danmarks vedkommende knyttet til Grundloven af 1953, hvor afskaffelsen af landstinget og oprettelse af ombudsmandsinstitutionen i 1955 er vigtige markeringer af, at det enkelte individ skulle tillægges lige- og ukrænkelige rettigheder. Men hvad med fangerne i fængslerne – skulle de f.eks. have ret til at stemme ved valg?

Med vedtagelsen af valgloven af 1953¹⁸ havde folketinget droppet den tidligere bestemmelse om tab af valgret for visse straffede personer. Det fik med rette direktoratet til at forvente, at der også var fanger, der ville rejse spørgsmålet om at udøve valgret. I første omgang blev det til en klar afvisning helt i tråd med den traditionelle forestilling om, at en fængselsstraf helt naturligt medførte et rettighedstab ud over, hvad der fulgte af selve frihedsberøvelsen. Det blev slået fast, at en fange ikke ville kunne udøve sin stemmeret. Afvisningen blev begrundet med, at stemmeafgivningen ikke kunne ske i anstalterne/arresthusene, men udelukkende i de lokaler, som kommunalbestyrelsen havde anvist eller i visse tilfælde på folkeregistret. For at der ikke kunne opstå nogen tvivl, så tilføjede fængselsvæsenet, at ansøgninger fra fanger om at komme på udgang for at deltage i stemmeafgivning ikke ville blive imødekommet.

Ikke overraskende var der ved de efterfølgende valg til stadighed fanger, der rejste spørgsmålet og ønskede at afgive deres stemme, og når afvisningen fulgte, forsøgte flere at få spørgsmålet rejst igennem ombudsmanden. Ombudsmanden, Stephan Hurwitz, anerkendte, at fængselsvæsenet handlede i overensstemmelse med cirkulæret fra 1953, når det blev nægtet fangerne at stemme, men han var ikke tilfreds med ordningen og appellerede til at undersøge, hvorledes spørgsmålet om stemmeret blev håndteret i Sverige og Norge. Fængselsvæsenet havde respekt for ombudsmanden, så de undersøgte forholdene i Skandinavien – som på daværende tidspunkt heller ikke havde givet stemmeret til fangerne. Desuden besluttede direktoratet i slutningen af 1960 – efter samråd med den socialdemokratiske justitsminister Hans Hækkerup – at forsøge at påvirke indenrigsministeriet, så der kunne indføres en ordning, hvor fangerne kunne stemme på anstalten. Indenrigsministeriet afviste dog en sådan ordning med henvisning til, at en særordning ville være betænkelig af hensyn til andre personer, som af andre grunde var forhindret i at møde på et valgsted. Justitsministeren var dog nu blevet vakt for sagen, og han rejste spørgsmålet på et ministermøde. Der var dog ikke stemning for forslaget. Ikke desto mindre havde det stadig hans bevågenhed, og på et senere ministermøde fremførte han igen forslaget om at give fangerne stemmeret. Han forsøgte at sætte vægt bag ved at gøre opmærksom på, at spørgsmålet kunne komme

frem internationalt, mere præcist i forbindelse med justitsministermødet i Strasbourg, hvor fangers civilrettigheder skulle diskuteres. Og Hækkerup havde ret. Europarådet vedtog i 1962 en resolution, der anbefalede medlemslandene at gennemføre en ordning, hvorefter fanger skulle have adgang til at afgive deres stemme uden personligt fremmøde på valgstedet. Men Hans Hækkerup kunne stadig ikke få opbakning til sin linje, og han resolverede i sit brev til ombudsmanden, at han for tiden desværre ikke kunne fremme sagen yderligere.

Ombudsmanden havde ligeledes presset på. I sin skrivelse fra 1961 til departementschef Vilhelm Boas i justitsministeriet fremhævede han følgende argumenter for at give fanger tilladelse til at deltage i valg:

1. Når en fange ikke havde mistet sin valgret på grund af den begåede forbrydelse, skulle der særlig tungtvejende praktiske grunde til, at han ikke fik adgang til at udøve valgret.
2. Fangernes adgang til at udøve deres valgret ville fremme deres interesse for samfundets anliggender.
3. Direktoratet for fængselsvæsenet havde allerede i en skrivelse til indenrigsministeriet givet udtryk for, at man fandt det ønskeligt, at der blev gennemført en ordning, hvorefter fangerne kunne få adgang til at stemme.

Spørgsmålet cirkulerede således rundt mellem både de politiske og administrative højeste instanser.

Det var og er indenrigsministeriet, der er ressortmyndighed, hvad angår lov om afholdelse af folketings- og kommunalvalg, men dette ministerium havde dog ikke ønsket at medtage fangerne i 1960, da ministeriet arbejdede med en ændring af valgloven. Fængselsvæsenet havde, da man var blevet opmærksom på, at ministeriet arbejdede med ændringer, ellers presset på, men indenrigsministeriet koncentrerede sig om, at indlagte på hospital eller anden helbredelsesinstitution skulle have adgang til at stemme.

Fængselsvæsenets bestræbelser led en krank skæbne, da regeringen overhovedet ikke ville medtage fængselsvæsenets forslag om at give fanger stemmeret. Folketingsudvalget gik efterfølgende også imod forslaget om at give vælgere, indlagt på offentlige eller private sygehuse m.v. adgang til at stemme på sygehuset. Man var utryk ved, om valghemmeligheden kunne sikres – og skulle syge i eget hjem så også kunne stemme?

Hanne Reintoft (født 1934) politiker og socialrådgiver her fotograferet på vej til valgmøde i Vridsløselille i 1971. Foranlediget af henvendelser fra fanger, rejste hun i 1967 spørgsmålet om fangernes ret og mulighed for at kunne stemme ved folketingsvalg.
/ Ole Hansen fot., Ritzau Scanpix

Nuvel, i 1962 konkluderede Hurwitz, at det glædede ham, at justitsministeren var enig med ham i de principielle betragtninger i sagen, og at ministeren ville være opmærksom på spørgsmålet, hvis der skulle vise sig en ny mulighed. Det var med andre ord lang vej for direktoratet og ombudsmanden – og ikke mindst fangerne i fængslerne, før de kunne øjne retten til at stemme ved valg.

I slutningen af årtiet syntes vinduet for reformer at være modent til at kunne åbnes, men det krævede en handlekraftig og kompetent person. En sådan fik direktoratet med Nordskov Nielsen som direktør. Anledningen kom dog i første omgang nedefra og udefra. Hanne Reintoft, den markante politiker og på daværende tidspunkt medstifter af Venstresocialisterne efter sprængningen af Socialistisk Folkeparti, var i 1967 blevet kontaktet af en gruppe fanger, som havde påpeget, at de ikke kunne udøve deres stemmeret ved det kommende folketingsvalg. Det fik hende til at fremsætte følgende spørgsmål til justitsministeren:

Agter ministeren ved dette folketingsvalg at drage omsorg for, at de personer, der for tiden er straffasonere sikres deres grundlovs- og valgsikrede mulighed for at afgive deres stemme ved valget den 23. januar 1968?

Så var ballet åbnet. Den socialdemokratiske justitsminister K. Axel Nielsen var principielt velvillig over for forslaget, men henviste til, at det ville kræve en ændring af valgloven. Nordskov Nielsen kastede sig nu med ildhu over sagen – og hans måde at agere på demonstrerer både hans politiske tæft og giver et interessant billede af, hvorledes rettighedstankegangen blev prioriteret højere end spørgsmålet om rehabilitering af fangerne. Mens Nordskov Nielsen i sin embedsmandstid i justitsministeriet havde været noget lunken over for direktoratet for fængselsvæsenet og dets fremtid, ændrede det sig radikalt, da han i 1967 blev direktør for direktoratet.¹⁹ I sit virke som direktør kunne han trække på de relationer, han havde opbygget i sin tid i ministeriet. Kontakter, som han nu aktivt anvendte til at fremme de tanker, han havde for direktoratets virke og ikke mindst kampen for at give fangerne flere rettigheder. Nordskov Nielsen rejste spørgsmålet om fangernes stemmeret over for sin tidligere departementschef Niels Madsen. Niels Madsen var særdeles indflydelsesrig og en departementschef, der både havde stor fagligt indsigt og praktiserede en stram styring af sit departement. Madsen satte efterfølgende gang i udredningsarbejdet – og den unge og lovende kontorchef H.H. Brydenholt fik tildelt opgaven. Han stod for udarbejdelsen af de første notater herunder indsamling af oplysning om praksis på området i Norge og Sverige. Begge lande havde nu givet fanger bedre muligheder for at stemme, end tilfældet var i Danmark.

Bemærkelsesværdigt er det, at selvom justitsministeriet formelt stod for opgaven, så var det direktoratet, der trak i trådene, så begrundelsen for at give fangerne stemmeret blev set i et helt nyt perspektiv. Nordskov Nielsen havde manuduceret Brydenholt telefonisk, og da det første udkast forelå, bad han om at få argumentationen baseret mere på ”kriminalpolitiske hensyn”. Han fandt, at fangernes valgret havde meget lidt at gøre med resocialisering, han købte ikke præmissen om, at udøvelse af valgret ville bibringe fangerne en særlig positiv interesse for samfundsspørgsmål. Det havde ombudsmanden og efterfølgende departementet ellers trukket frem. Nej, han mente, at det var selve spørgsmålet om rettigheder til fanger, der skulle bringes i spil. Han argumenterede for, at hovedbegrundelsen burde være, at man af etiske grunde undgik en unødvendig diskrimination af de indsatte, og den behandlingsmæssige værdi lå i, at der blev vist fangerne, at de blev respekteret som medmennesker. Valgretsspørgsmålet blev, som han understregede, ”placeret som et af mange mindre spørgsmål under den generelle politik i retning af at normalisere de indsattes tilværelse.”

Reelt overtog Nordskov Nielsen efterfølgende sagsbehandlingen, og han kunne i sommeren 1968 præsentere departement chef Niels Madsen for et oplæg, der senere i alt væsentlighed skulle blive ministeriets bidrag til den nødvendige

ændring af valgloven. Selve valgloven hørte og hører som nævnt under indenrigsministeriet. Endelig fra sommeren 1970 fik fangerne stemmeret. Valgloven blev ændret, og retten til at vælge skulle gælde indsatte i samtlige af fængselsvæsenets institutioner, og det blev pålagt fængselsvæsenet at tage vare på de praktiske foranstaltninger.²⁰ En ikke lille opgave som igennem årene, har ført til episoder og klager fra indsatte. Som i så mange andre af livets forhold bliver udøvelsen af rettigheder besværliggjort, når der samtidig skal tages højde for frihedsberøvelsen, men rettigheden til at stemme gælder utvetydigt, også selvom man er fange.

Samlet set var tendensen i perioden omkring 1960-70'erne klar. Der skete en bevægelse fra en forestilling om, at fanger afhængig af deres opførsel kunne opnå visse privilegier, til at de havde rettigheder i kraft af, at de var mennesker, og dette blev gradvist et styrende princip i kriminalforsorgen. De omfattende diskussioner af hvad de indsatte måtte medbringe i fængslerne er et godt eksempel på denne udvikling og reformerne omkring de indsatte valgret var med til at cementere dette forhold, der for alvor udkrystalliserede sig i det såkaldte normaliseringsprincip. Det vil sige tanken om, at man som fængslet beholder sine rettigheder, samt at forholdene under frihedsberøvelsen bør være så lig forholdene udenfor murene, som muligt. Det er imidlertid et princip, som har været under stærkt og stigende pres i de senere år.

Den unge herre, der sidder ned, er Hans Henrik Brydenscholt (født 1932) på besøg i Statsfængslet i Nyborg i 1972, hvor fængselsinspektør Jørgen Tolstrup byder velkommen. Den tidligere kontorchef i Justitsministeriet var nu avanceret til stillingen som Direktør for Fængselsvæsenet. Han videreførte Lars Nordskov Nielsens progressive bestræbelser på at reformere fængselsvæsenet. Både den nye straffelov fra 1973 og ændringen af fængselsvæsenet til kriminalforsorgen og dermed den fulde integration af forsorgsdelen blev gennemført i hans embedsperiode 1971-1980.

/ Odense Stadsarkiv. Fyens Stiftstidendes pressefotografer

ANGREB PÅ RETTIGHEDSDISKURSEN – MOD EN GRADVIS AFVIKLING AF NORMALISERINGSPRINCIPPET?

Allerede i starten af 1970'erne stod det klart, at rettighedstanken og princippet om at normalisere forholdene i fængslerne, nu stod centralt i kriminalforsorgen. Fangerne kunne ikke bare opnå privilegier på baggrund af god opførsel, de havde en række rettigheder i kraft af at være mennesker. Da kriminalforsorgen i 1998 udfærdigede sit såkaldte Principprogram, var situationen den samme. Som det første af de grundlæggende principper i den danske kriminalforsorg fremhævede man netop ”normalisering” og forklarede bl.a. følgende: ”Normaliseringsprincippet indebærer bl.a., at de indsatte og kriminalforsorgens klientel i det hele taget forbliver omfattet af de almindelige retssikkerhedsgarantier i samfundet. På grund af fængslernes karakter af totale institutioner kan der være særligt behov for at sikre indsattes retssikkerhed. Princippet betyder også, at de fysiske forhold i institutionerne bør tilpasses forholdene i det almindelige samfund og dermed også ændres i takt med ændringer udenfor”.²¹

I dette årtusinde er normaliseringsprincippet og rettighedstanken imidlertid kommet under pres. Det er sket i takt med, at krigen mod terror og senere migrationsspørgsmålet internationalt har udfordret de menneskeretlige konventioner og synet på international lov og det er sket i takt med, at en mere og mere populistisk retspolitik har plæderet for mere og hårdere straf.²² Et aktuelt eksempel på denne udvikling er den nylige revidering af disciplinærstraffesystemet i kriminalforsorgen, hvor man nu foretager indgreb i basale menneskerettigheder i form af retten til korrespondance og herunder retten til privatliv. Ifølge lovændringerne skal man fremover kunne straffe indsatte, f.eks. hvis de indtager alkohol, ved at gennemføre en ”begrænsning af retten til telefoni, brevveksling, besøg eller udgangsforbud”.²³ Dermed bliver grundlæggende menneskerettigheder nu igen til privilegier, som kan fratages, hvilket bryder med hele tanken om, at man beholder sine rettigheder med mindre disse begrænses som en helt nødvendig følge af frihedsberøvelsen.²⁴

Et andet eksempel er vedtagelsen i januar 2022 af en lov om ”Indskrænkning af livstidsdømtes og visse forvaringsdømtes rettigheder”.²⁵ Med denne lov ønskede man at afholde langtidssdømte fra at ”date” kvinder og gjorde dette ved at forbyde, at disse fanger kan modtage besøg af folk, de ikke kender i forvejen, under de første ti år af afsoningen. Her er der tale om et grundlæggende brud med den rettighedstradition, der blev etableret i perioden omkring 1970'erne

Et kikk ind i en celle på kvindeafdelingen i Horserød. Henholdsvis fra ca. 1970 og 2016. Der tydeligvis gjort et forsøg på at gøre cellen personlig med private genstande. Hvilke personlige genstande, fangerne må have med i fængslet, har siden de liberale vinde blæst ind over de danske fængsler i slutningen af 1960'erne og 1970'erne oplevet flere stramninger.

/ Odense Stadsarkiv. Fyens Stiftstidendes pressefotografier og Flemming Wedell fot.

og netop retten til besøg og korrespondance, står helt centralt her. Hele denne besynderlige lovgivning, der også er i direkte strid med rehabiliteringstanken, voksede ud af mediemæssig og politisk interesse for to prominente fangers kæresteri og handlede ikke om nogle generelle praktiske problemstillinger i kriminalforsorgen. Men i tråd med den straffepopulistiske tendens til at lovgive på baggrund af enkeltsager, så udviklede dette sig til et indgreb i retten til besøg, der på ingen måde følger naturligt af frihedsberøvelsen, men er at betragte som en slags ekstrastraf til langtidsdømte.

Som Nordskov Nielsen forklarede det i en intern skrivelse til justitsministeriet i 1969 i forbindelse med diskussionen om valgret, så handlede det om at vise de indsatte, ”at vi respekterer dem som medmennesker” og om ”at normalisere de indsattes tilværelse”.²⁶ Det er denne tankegang og dette princip der indenfor de senere år begyndt at erodere, som et resultat af retspolitiske stramninger og en dalende politisk interesse for fangers rettigheder og dermed også for menneskerettigheder i en mere generel forstand.

Er der gemt ulovlige effekter/stoffer? Fængselsbetjente ransager en celle i Statsfængslet i Nyborg. Billedet blev bragt i Kriminalforsorgens årsberetning 2003. At stoffer, som er ulovlige både inden for såvel som uden fængslerne, konfiskeres kan næppe undre, men hvad med f.eks. mobiltelefoner, som er ulovlige i fængslerne?

/ Johnny Wichmann fot.

Utrykte kilder

Rigsarkivet København

Direktoratet for Kriminalforsorgen, 4. Kontor: Journalsager (1953 -1989) pakke 162: 560 0 - 570 1 og pakke 163: 570 1 II - 571 1.

Direktoratet for Kriminalforsorgen, 4. Kontor: Journalsager (1953 -1989) pakke 173: 65 10 - 660 pakke 174: 660 1 12 I - 1 12 I og pakke 175: 660 1 12 II - 1 16. Journalgruppe 660 vedrører fangens effekter.

Indenrigsministeriet, 3. Kontor: Journalsager, valg (1973-1977) pakke 12: 4040 30 - 4050 10.

Trykte kilder og litteratur

Bestemmelser vedrørende Fængselsvæsenet i Danmark. Diverse årgange.

Hans Jørgen Engbo og Peter Scharff Smith; Fængsler og menneskerettigheder. 2012.

Peter Fransen: Altid en noget urolig etat se s. 78-85 i Martina Henze (red.): Direktoratet for Kriminalforsorgen 1910-2010. 2010.

Peter Fransen: The Rise of the Open Prisons and the Breakthrough of the Principle of Normalization from the 1930 Until Today s. 81-102 i Peter Scharff Smith and Thomas Uglevik (eds.) Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice. Embraced By the Welfare State.

Peter Fransen and Peter Scharff Smith: Shaping Nordic punishment. Penal exceptionalism and the correctional revolution at Ringe Prison in the 1970s pp. 39-58 in Mikkel Jarle Christensen, Kjersti Lohne and Magnus Hönqvist (eds.) Nordic Criminal Justice in a Global Context. Practices and Promotion of Exeptionalism. 2023.

Hans Gammeltoft-Hansen: Om fængernes retssikkerhed, s. 25-40 i Lene Kühle og Carl Lomholt: Straffens menneskelige ansigt. 2006.

Flemming Skadhauge: Censor eller pædagog i en brydningstid? Personlige erindringer, betragtninger og oplevelser i forbindelse med censur og pornoens frigivelse i fængslerne s. 64-101 i Fængselshistorisk Selskab 2016. 2017.

Peter Scharff Smith: Prisons and Human Rights: Past, Present and Future Challenges, pp. 525-535 in Weber, L., Fishwick, E. og Marmo, M. (red.) The Routledge International Handbook of Criminology and Human Rights, Routledge. 2016.

Peter Scharff Smith: Toxic masculinity" og straffepolitik – om den politiske brug af retsfølelsen og konsekvenserne for det danske samfund", s. 18-25 i Social Kritik, nr. 168. 2023.

Noter

¹ Det er tale om en redigeret udgave af det oplæg, som forfatterne holdt ved generalforsamlingen i Fængselshistorisk Selskab den 23. marts 2023. En fagfælle på seniorforskniveau har forud for trykningen foretaget en skriftlig vurdering, der godtgør artiklens videnskabelige kvalitet.

² Se f.eks. Engbo, H.J. og Smith, P.S., Fængsler og menneskerettigheder, Jurist- og økonomforbundets forlag 2012.

³ Projektets deltagere er professor ved universitetet i Oslo, Peter Scharff Smith med deltagelse af professor ved Syddansk Universitet Linda Kjær Minke, professor ved universitetet i Stockholm Magnus Hönqvist samt Peter Fransen, seniorforsker ved Rigsarkivet i København.

⁴ Engbo og Smith 2012, s. 27 f.

- ⁵ Peter Fransen and Peter Scharff Smith: Shaping Nordic punishment. Penal exceptionalism and the correctional revolution at Ringe Prison in the 1970s pp. 39-58 in Mikkel Jarle Christensen, Kjersti Lohne and Magnus Hörnqvist (eds.) Nordic Criminal Justice in a Global Context. Practices and Promotion of Exceptionalism. 2023.
- ⁶ Direktoratet for Kriminalforsorgen, 4. Kontor: Journalsager (1953 -1989) pakke 173: 65 10 - 660 pakke 174: 660 1 12 I - 1 12 I og pakke 175: 660 1 12 II - 1 16. Journalgruppe 660 vedrører fængens effekter.
- ⁷ Peter Fransen: The Rise of the Open Prisons and the Breakthrough of the Principle of Normalization from the 1930 Until Today s. 81-102 i Peter Scharff Smith and Thomas Uglevik (eds.) Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice. Embraced By the Welfare State?
- ⁸ Bestemmelser vedrørende Fængselsvæsenet i Danmark 1962. Reglement for indsatte i statsfængsel 3. juli 1962 § 2 pkt. 3.
- ⁹ Flemming Skadhauge: Censor eller pædagog i en brydningstid? Personlige erindringer, betragtninger og oplevelser i forbindelse med censur og pornoens frigivelse i fængslerne s. 64-101 i Fængselshistorisk Selskab 2016. 2017.
- ¹⁰ Cirkulære af 15. oktober 1970 om opbevaring, registrering og udlevering af effekter. Bestemmelser vedrørende Fængselsvæsenet i Danmark 1970. 1971.
- ¹¹ Cuno Gjerstrups brev til direktoratet dateret den 14. juli 1969.
- ¹² Dette afsnit er hentet fra Peter Fransen: Borgen med de mange ansigter. Statsfængslet i Nyborg 1913-2013 s. 178-180.
- ¹³ Hans Bonde-citatet stammer fra Lars Bøgeskovs artikel: En rocker uden rygmærke er som en snegl uden hus. Politiken den 20.10. 1996.
- ¹⁴ Jonke var efter drabet flygtet ud af landet, men blev arresteret ved sin hjemkomst i 1988.
- ¹⁵ Hans Gammeltoft-Hansen: Om fangernes retssikkerhed, s. 31 i Lene Kühle og Carl Lomholt: Straffens menneskelige ansigt. 2006.
- ¹⁶ Direktoratet for Kriminalforsorgen 4. kontor journalnummer 660-1-16, vedrørende rygmærkesagen.
- ¹⁷ Direktoratet for Kriminalforsorgen, 4. Kontor: Journalsager (1953 -1989) pakke 162: 560 0 - 570 1 og pakke 163: 570 1 II - 571 1, journalsagen 570-1 er en samlesag for valgproblematikken.
- ¹⁸ Lov nr. 171 af 31. marts 1953 om valg til folketinget.
- ¹⁹ Peter Fransen: Altid en noget urolig etat se s. 78-85 i Martina Henze (red.): Direktoratet for kriminalforsorgen 1910-2010.
- ²⁰ Lovbekendtgørelsen af 25. juni 1973 tog også højde for de kommunale valg. Se desuden Indenrigsministeriet 3. kontor journalsag 4050—7 1973.
- ²¹ Kriminalforsorgens Principprogram 1998, s.
- ²² Peter Scharff Smith "Prisons and human rights: past, present and future challenges", i Weber, L., Fishwick, E. og Marmo, M. (red.) The Routledge International Handbook of Criminology and Human Rights, Routledge 2016; Peter Scharff Smith "'Toxic masculinity' og straffepolitik – om den politiske brug af retsfølelsen og konsekvenserne for det danske samfund", Social Kritik, nr. 168, 2023.
- ²³ Lovforslag nr. L 180, Vedtaget af Folketinget ved 3. behandling den 9. juni 2022.
- ²⁴ Engbo, H.J. og Smith, P.S. (2012) Fængsler og Menneskerettigheder, Jurist- og Økonomforbundets forlag.
- ²⁵ 2021/1 LSV 76. Vedtaget ved 3. behandling 25 januar 2022.
- ²⁶ Skrivelse fra Nordskov Nielsen til fuldmægtig Brydesholt i justitsministeriets lovkontor, stemplet 27 febr 1969.